

**В. М. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ ЯК
ДОСЛІДНИК НАРОДНОГО РОЗПИСУ**

Гончарук В. А.

В статті розглядається біографія відомого етнографа Вадима Щербаківського. Акцентується увага на дослідженні вченим українського настінного розпису, зокрема його основного символу – Дерева життя. Дослідник робить висновок, що Дерево життя має магичну силу приносити щастя та захищати від впливу нечистої сили.

Ключові слова: український настінний розпис, символіка, Дерево життя.

В статье рассматривается биография известного этнографа Вадима Щербакивского. Акцентируется внимание на исследовании ученым украинской настенной росписи, а именно ее основного символа – Дерева жизни. Исследователь делает вывод, что Дерево жизни имеет магическую силу приносит счастье и охранять от влияния нечистой силы.

Ключевые слова: украинская настенная роспись, символика, Дерево жизни.

The article deals with biography of a well-known ethnographer Vadym Shcherbakivskyu. The attention is accentuated on the research conducted by the scientist of Ukrainian wall painting, in particular, on his main symbol – a Tree of Life. The researcher makes a conclusion that the Tree of Life has a magical power to bring in happiness and protect from evil spirits.

Key words: Ukrainian wall painting, symbolic, a Tree of Life.

Постать Вадима Щербаківського посідає визначне місце в історії розвитку української етнологічної науки кін. XIX – поч. XX ст. Широкому загалові він майже не відомий, в той час як фахівці знають його як талановитого археолога, етнолога, мистецтвознавця, музейного діяча та колекціонера. Окрім того, Вадим Щербаківський – дійсний член Чеської

Академії наук, Наукового товариства імені Шевченка у Львові, Української вільної Академії наук, Міжнародного антропологічного інституту у Франції.

Протягом усього життя В. Щербаківський наполегливо працював у царині народного мистецтва нашого народу, вивчав праісторію України. Коли доля змусила вченого виїхати за кордон, він завдяки частково вивезеним щоденникам археологічних розкопок та фотоматеріалам видав чимало праць, які висвітлювали нові погляди на низку принципів проблем україністики. Дослідник був активним учасником багатьох міжнародних наукових з'їздів і конгресів, написав близько ста наукових праць, зібрав унікальну фото- й негативну творів українського мистецтва.

Досліджували подвижницьку працю В. Щербаківського такі вчені, як В. Ульяновський, П. Герчанівська, С. Наріжний, О. Франко, Д. Дорошенко, О. Супруненко, М. Рудинський та ін.

На жаль, сьогодні очевидним є факт недостатнього заглиблення вчених у «творчу лабораторію» дослідника, розрізненість нарисів біографічного плану. Отже, існує нагальна потреба в детальному та всебічному дослідженні біографії Вадима Щербаківського, належному поцінуванні його наукового доробку, в першу чергу досліджень з українського мистецтва, зокрема такого його виду, як народний настінний розпис.

Мета нашої статті полягає у розкритті життєвого та творчого шляху відомого етнолога Вадима Щербаківського, а також у висвітленні головних висновків вченого щодо українського настінного розпису, зокрема його домінантного символу – Дерева життя, який сформувався як унікальне національне явище упродовж тривалого історичного періоду.

Виклад основного матеріалу. Вадим Михайлович Щербаківський народився 17 березня 1876 року. І Вадима, і його меншого брата Данила виховували в національному дусі, в родині плекали рідну мову, вивчали історію, культуру. Батько сформував у своїх дітей почуття належності до українства, виховав любов до всього українського, та насамперед до народного мистецтва. Точних відомостей про середню освіту

В. Щербаківського, за браком документальних свідчень, немає, лише редакція «Богословії» вказує, що він навчався в Києві та Ніжині [6, 6]. В багатьох біографічних джерелах зазначається, що вищу освіту він здобув у Петербурзькому, Московському та Київському університетах. У 1895 р. В. Щербаківський вступив на математичний факультет Петербурзького університету [7, 55], у 1897 р. він перевівся на математично-природничий факультет Московського університету. Тут він входив до антиурядової організації, яка захищала пригноблених поляків. У 1898 р. В. Щербаківського було заарештовано. Після розгляду справи його відправляють в село до батька без права виїзду й під посиленій нагляд поліції (тривав 4 роки).

З 1901 р. в Київському університеті В. Щербаківський почав студіювати українське мистецтво. Дослідник про це пише: «Я тоді був студентом Київського університету і слухав на історично-філологічному факультеті історію мистецтва у професора Г. Павлуцького, історію літератури і мови в академіка Перетца» [9, 22]. Пощастило йому побувати на лекціях Володимира Антоновича та Вікентія Хвойки, а також у 1904 р. за власним бажанням він прослухав повний курс археології. Також В. Щербаківський брав участь у хорі М. Лисенка, «щоб допомогти йому і повчитися в нього розуміти дух українських пісень» [8, 11].

З 1902 р., «відбувши на селі майже чотирилітній особий надзор поліції (своєрідна висилка)», В. Щербаківський почав їздити по селах Київської губернії та фотографувати старі дерев'яні церкви, іконостаси, збирати старі килими, кераміку тощо [8, 11]. Уже в серпні 1902 р. вчений провів експедиційні обстеження 35 сіл Сквирського й Радомишльського повітів на Київщині, а згодом здійснив експедиції і в Липовецький, Уманський і сусідні повіти. Звіти Вадима Щербаківського про експедиції до цих повітів були надруковані в «Археологической летописи Южной России» та «Чтениях в историческом обществе Нестора-Летописца» [9, 23].

Навесні 1906 р. директор Київського художньо-промислового і наукового музею Микола Біляшівський з метою показати цілісність української культури організував виставку українського народного мистецтва. Справжню допомогу йому в цій справі надали Вадим і Данило Щербаківські. Успіх виставки був величезний, дослідники зібрали чималі кошти для проведення нових експедицій і придбання цінних експонатів.

В. Щербаківський планував працювати спільно з М. Біляшівським та братом Данилом у музеї, «але прийшла реакція, яка знову загальмувала розвій музейництва і збирання мистецьких матеріалів, і розігнала деяких робітників» [8, 28].

У червні 1907 р. В. Щербаківський був заарештований прямо в батьківському домі. З офіційних документів відомо, що Вадим Щербаківський рішенням суду мав бути засланий на три роки до Наримського краю, тому що молодий учений виявився прибічником соціалістичного вчення. Завдяки клопотанням Миколи Біляшівського висилку до Наримського краю В. Щербаківському замінили на висилку за кордон. За словами його батька, допоміг вченому у цьому також член Державної думи О. Трегубов. Вадим Михайлович виїхав до Австрії 23 грудня 1907 р., де мав перебувати до 23 грудня 1910 року. У Львові на запрошення митрополита Андрея Шептицького він став співробітником Національного музею, директором якого був історик мистецтва Іларіон Свенціцький. За дорученням останнього В. Щербаківський здійснив низку експедицій по Галичині, Закарпатті й Буковині; обміряв і сфотографував старовинні дерев'яні церкви, зразки народного житла, селянський одяг та ін. Водночас дослідник вивчав народний побут, звичаї, колядки та щедрівки, весільні обряди тощо. Зібрані у Галичині матеріали вчений опрацьовував і видавав після повернення до Києва та переїзду до Полтави [9, 28].

Значне місце у науковій спадщині В. Щербаківського посідають дослідження з українського мистецтва, зокрема такого його виду, як настінний розпис народного житла. Вчений, розуміючи велику наукову

цінність польового етнографічного матеріалу, зазначає, що у нього знаходяться справжні «скарби нашого мистецтва», зібрані під час пошукової народознавчої роботи його братом Данилом та його учнями на Уманщині, – «велика збірка пречудових різьблених і розмальованих луток віконних, замальованих з натури» [9, 114]. Він підкреслює, що видання всіх цих малюнків мало б неабияке практичне значення й розійшлося би в декількох тисячах примірників не тільки в Галичині, на Волині, в Бессарабії і Буковині та на Закарпатті, а ще більше в Америці та Канаді, де заможні люди можуть в певному стилі за цими зразками і з дотриманням традиції оздоблювати хати.

3 травня 1938 р. в Празі В. Щербаківський закінчив підготовку узагальнюючої праці «Українське мистецтво», в якій йшла мова про церковну архітектуру, різьбярство й малярство; домашнє і громадське будівництво; малярство й різьбярство хатнє; одяг, його оздоби, вишивка; килимарство; гончарство; загальний устрій хати та її оздоби; оздоби засобів перевозу. Ця праця була практичним навчальним посібником для українців за кордоном, вона слугувала справі відродження й збереження традицій українського мистецтва на чужині. На жаль, дана книга тоді не вийшла.

Випуск «Українського мистецтва», присвячений українській хаті, було підготовлено в 1941 р., але він на зміг побачити світ за життя автора. У 1978 р. цей випуск був видрукуваний у повному обсязі з кольоровими ілюстраціями в часопису «Богословія» (т. XLII) [6, 7–43] та окремо у 1980 р. у Римі. У книзі «Українське мистецтво» (1995 р.) подається дана праця та ілюстрації до неї за виданням 1978 р. [9].

Особливою ознакою праці В. Щербаківського є прагнення показати всю систему світобачення українців, визначальні риси їхньої національної вдачі, а також їхні нахили й артистичний смак. Він пише про «одноцільність», «традиційність» української душі, яка «від старих часів аж до сьогодні виявлена незвичайно яскраво в мистецтві, як найшляхетнішим прояві народної душі» [9, 103].

«Малярська декорація», за термінологією В. Щербаківського, традиційного житла посідала визначальне місце у духовному світі українця, оскільки вона відбивала своєрідний народний світогляд, ментальність. Згідно з поглядами вченого традиції оздоблення української хати, тобто її настінного розпису, сягають глибокої давнини. Підтвердження цієї думки знаходимо у його товариша, відомого дослідника М. Біляшівського, який так висловлювався щодо часу виникнення української орнаментики: «Наш орнамент у своєму розвитку йде од часів ще перед-князівських. Підлягав він, певна річ, з протягом часу одмінам, пристосовувався до життя, що посувалося наперед, але й до наших годин заховав в собі давні риси, що зв'язують його в одне ціле і свідчать про безперестанність культурного розвитку» [2, 74].

У підпункті «Малярська й різьбярська декорація хати» праці В. Щербаківського «Українське мистецтво» йдеться про традиції українського народу оздоблювати своє житло. Вчений, беручи за основу поділ орнаменталії хати на зовнішню і внутрішню, зазначає, що внутрішня «творилася протягом тисячоліть і була тісно пов'язана з магічними віруваннями народу та різними обрядами магічного характеру, які колись відбувалися в цій хаті» [9, 160].

Дослідник розглядає орнаменталію інтер'єру хати як систему, яка складається з двох основних частин. Одна частина цієї системи пов'язана з конструкцією хати, а друга – незалежна від її конструкції. До оздоблення першої частини належать орнаментований сволок, що підтримує стелю, обрамування вікон всередині, одвірки дверей, піч, яка завжди зроблена так, щоб своєю формою, контурами перебувати в гармонійному співвідношенні з основними лініями хати та ритмічно їх доповнювати. До орнаменталії, пов'язаної з конструктивними лініями хати, відносимо також лавки під стінами, стіл, ослони і мисник, який знаходиться симетрично до печі, та полиці на стінах. До оздоблення другої частини, незалежної від конструкції хати, належать ікони («образи») на покуті та стінах, малюнки на вільних

стінах і на печі, вишита скатертина на столі й рушники на іконах, наволочки на подушках, що лежать на полу (піл – дощаний настил для спання) і килими на стіні над полом.

В. Щербаківський стверджує, що внутрішня орнаментация української хати є явищем традиційним, і це доводиться символікою орнаментів, які зображаються на вільних місцях стін. Дослідник вказує на те, що символіка цих орнаментів у наш час забута, й особливо їхнє внутрішнє, глибинне або «їхнє апотропеїчне значення (охоронні засоби)», через вплив християнської церкви, аналогічно, як сталося з деякими колядками і веснянками, ігрспівами [9, 160].

Стіни хати в нас майже завжди білилися, білилася і піч, внаслідок чого в хаті було багато чистих площ, які можна було покрити або іконами (образами), або мальованими по глині різнокольоровими орнаментами. Із розповідей респондентів нам відомо, що більшість хат українського села на поч. ХХ ст. були розмальованими. В. Щербаківський з цього приводу зазначає: «Господиня сама собі малювала розведеною синькою, манією (червона барва) та іншими барвами на стінах і на печі різні фантастичні дерева з птахами, з півниками, щигликами тощо» [9, 113]. Також дослідник принагідно повідомляє про наявність у нього цілої колекції дуже гарних копій з хатніх розписів, зроблених в Уманському повіті учнями його брата Данила (брат заснував Уманський музей і був його директором).

Найбільш оздобленими були стіни, в яких є вікна, але ці стіни й освітлені гірше, ніж протилежні, бо світло з вікон якраз і падає на протилежну стіну. У малих хатах уже сам піл з жердкою, на якій висів одяг, майже зовсім закривав цю північну стінку й вона орнаментации не потребувала. У великих хатах над полом було багато білої стіни, бо жердка була високо і не закривала її. Тоді ця стіна над полом завішувалася килимом, який своїм тлом і квітами врівноважував барвистість покуття й мисника. Коли хата мала декілька покоїв, в яких уже не було печі і мисника, там килимами завішувалися всі стіни, особливо в козацьких хатах. Поруч з

килимами або й на них могли висіти різні образи (особливо часто це бував улюблений козак Мамай). Траплялися світлиці, в яких стіни розмальовувалися олійними фарбами, як у церкві. Часто так гарно були оздоблені невеличкі прибудови, в яких жили окремі старші члени родини: дід або баба [9, 113].

Екстер'єр української хати теж гарно й барвисто оздоблювався. Особливо вирізнялися на білому фоні стіни різьблені й мальовані лутки вікон і віконниці. Орнаментальну роль відігравала й призьба, хоча основним було її утилітарне значення. Народ намагався підкреслити ритмічність конструкції хати й для цього мастили призьбу жовтою або червоною глиною, щоб відтінити її від білої стіни хати. А для повної гармонії люди такою ж глиною мастили невелике пасмо вгорі під стріхою, паралельно до призьби. Інколи і на зовнішній стіні хати малювалися квіти чи деревця, як і всередині хати. В. Щербаківський підсумовує, що українська хата, як зовні, так і всередині, справляла «незвичайно веселе барвисте враження» [9, 114].

У праці основну увагу В. Щербаківський приділяє основному орнаменту настінного народного розпису – Світовому дереву, яке він називає «деревце». На основі спостережень і аналізу багатьох зображень «деревця» дослідник стверджує, що, крім самої схеми, це дерево не є наближеним до природного, реалістичним, а є витвором справжньої фантазії митця, що має на собі якесь абстрактне оздоблення, фантастичного птаха або птахів [9, 162].

На цих деревах майстри зображають також квіти у формі 6-ти, 7-ми та восьмипроменевих зірок. На розписі з восьмипроменевими зірками ці зірки оздоблюють і сам простір стіни біля дерев. Інколи на цих зображеннях така зірка стилізувалася в восьмипроменеве деревце, або, навпаки, деревце стилізувалося в зірку. Також на розписах зображалися кільця з сяйвом, які можна б назвати сонечками, кільця із зубцями, що розташовані за принципом «свастики», щоб викликати враження обертання, руху, тобто життя, і, зрештою, еліпси, які на відстані нагадують очі [9, 162].

Усі ці складові частини орнаменту виражають етнічну символіку, яка виникла в глибоку давнину, тісно пов'язана зі світоглядними уявленнями та віруваннями українського народу, його міфологією, елементами магії. За В. Щербаківським, головне призначення зірок, кілець (сонечок), очей – виконувати апотропеїчну функцію: відвертати нечисту силу, наврочення, погані очі. Скрізь вони служили то символами божеств (Сонця, Венери), то магічними апотропеїчними знаками [9, 162].

«Дерево життя» – основний символ народного світогляду українців. На ілюстрації настінного народного розпису Уманщини бачимо поєднання дерева з двома восьмипроменевими зірками, із вазою, з якої витікає жива вода двома спіралеподібними струмками, і двоє птахів-півнів (вони є «генії-вістуні» сходу сонця), які знаходяться по обидва боки від дерева. Погоджуємося з думкою В. Щербаківського, що українські жінки, зображаючи ці дерева на розписах, не розуміли їх колишнього символічного й магічного значення, але вони малювали, тому що так годилося згідно з давньою традицією наших предків і тому що так малювали їхні матері й казали їм, що саме так годиться.

Це дерево, за В. Щербаківським, не є простим деревом, а є деревом життя, «якого традиція зародилася ще в Месопотамії, у передісторичні часи, і яка поширилася звідтіля на захід, бо ми бачимо це дерево і в критській культурі, збереглася вона і в жидівській Біблії та звідтіля перейшла і в християнство й рознеслася по цілій Європі разом із християнством» [9, 163]. Але, як відзначає дослідник далі, традиція дерева життя прийшла в Україну не з християнством, а набагато раніше до запровадження християнства, тому що колядки й весільні звичаї, в яких присутній символ дерева життя, належать до язичницького періоду [9, 163]. Слід додати, що цей символ зустрічаємо також у ліричних піснях, замовляннях, загадках, казках, легендах; в обрядових атрибутах, серед яких віха – висока палиця з колесом-сонцем на вершечку, купальське і майське дерева, весільне гільце;

орнаментальних зображеннях на старовинному посуді, керамічних виробках, вишивках, писанках, витинанках.

Досліджували символічне значення Світового дерева (Дерева життя) й інші українські вчені. О. Потапенко стверджує, що Дерево життя є символом життя Космосу та його зародження; росту, гармонії, безсмертя; вісі, що з'єднує різні світи [5, 43]. О. Найден відзначає, що Світове дерево уособлює єдність усього світу, є «космологічною знаковою системою світоустрою [4, 71]. Розвиває цю думку Я. Музиченко [2], зазначаючи, що Світове дерево є своєрідною моделлю Всесвіту й людини, де для кожної істоти, предмета чи явища є своє місце. Далі вона конкретизує: «В основі дерева лежить хрест, тобто на горизонтальній площині воно і простір довкола діляться на чотири частини, реалізуючи уявлення про час (ранок, день, вечір, ніч; весна, літо, осінь, зима) і простір (схід південь, захід, північ). По вертикалі світове дерево членується на три частини: нижню, коріння (підземний світ), середню, стовбур (земний світ) та верхню, крону (небесний світ). До кожної з цих частин прив'язані певні істоти: внизу, побіля коріння, змії, риби, водоплавні птахи й тварини, бо низ дерева – не лише підземний світ, але й море, річка, всяка вода. До середньої частини – землі – туляться великі тварини – бики, коні, олені, вовки, ведмеді і люди. У верхів'ї світового дерева селяться птахи і бджоли, тут же розташовуються небесні світила» [2, 61–62].

Найчастіше як Світове дерево виступають дуб, явір, верба, вишня, липа, береза, яблуня, груша. Образ Світового дерева пов'язаний із Богинею-матір'ю, тризубом, родоводом, світовою горою, церквою з трьома верхами та ін. В. Щербаківський робить висновок, що дерево життя (інша його назва «райське») не є деревом природним, а є надприродним, тому воно святе й має магічну силу приносити щастя, відвертати зло, будь-яку зловорожу силу [9, 163]. Слід зазначити, що шанування дерев бере свій початок з сивої давнини, коли наші предки поклонялися деревам, як Богам. Опис такого Дерева життя, Райського (Світового) дерева зустрічаємо в словнику-довіднику В. В. Жайворонка: «...посеред Раю (Вирію, Ураю) стоїть велике дерево;

росте воно на «живому камені»(так званому алатир-камені), верх цього дерева сягає небес; воно покриває собою весь Рай, має листя й плоди всіх дерев; від нього йдуть солодкі пахощі, а від коріння течуть 12 цілющих джерел з молоком і медом» [3, 177].

Розглянувши біографічні відомості та творчий здобуток славетного діяча історичної Уманщини В. Щербаківського у царині українського мистецтва, ми дійшли наступних **висновків**.

Все своє життя В. Щербаківський присвятив справі дослідження, збереження та відродження традиційно-побутової культури українців і насамперед українського народного мистецтва. Основу наукових досліджень ученого становила збирацько-експедиційна діяльність, у процесі якої йому вдалося зробити об'єктивні висновки й узагальнення з багатьох складних проблем українознавства.

Характерною особливістю праці В. Щербаківського «Українське мистецтво» вважаємо її глибоко філософську концептуальність. У ній вчений намагається осмислити всю систему світобачення українців, розшифрувати традиційну українську символіку, що виражає багатство внутрішнього світу, душі нашого народу. Йому вдалося проникнути в глибину століть, показати цілісність картини народного мистецтва (його змісту, форми та символіки).

Вважаємо, що ця синтетична праця дуже корисна для всіх, кому не байдужа історія України, традиційна народна культура, національні духовні надбання. Вона дає змогу не лише пізнати, запам'ятати зразки народного мистецтва, а й глибинно дослідити його символіку, історичні корені, національні й регіональні особливості.

Завдання педагогів, батьків – прикласти максимальні зусилля у справі вивчення й пропаганди неоціненної спадщини талановитого вченого, мислителя, справжнього патріота, людини активної і творчої. **Подальшого дослідження** потребують інші види традиційного народного мистецтва (громадське і приватне будівництво, церковна архітектура, вишивка, кераміка, одяг), а також археологічна та історична спадщина вченого.

Джерела та література

1. Біляшівський М. Дещо про українську орнаментику // Сяйво. – 1913. – № 3. – С. 72–78.
2. Дмитренко М., Іваннікова Л., Лозко Г., Музиченко Я., Шалак О. Українські символи / За ред. М. К. Дмитренка. – К.: Редакція часопису «Народознавство», 1994. – С. 60–72.
3. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
4. Найден О. С. Орнамент українського народного розпису: Витоки, традиції. Еволюція. – К., 1989. – 458 с.
5. Потапенко О. І., Дмитренко М. К., Потапенко Г. І. та ін. Словник символів / За заг. ред. О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. – К.: Редакція часопису «Народознавство», 1997. – 156 с.
6. Про автора // Богословія (Рим). – 1978. – Т. XLII. – С. 6–43.
7. Франко О.Е. В.М. Щербаковский – исследователь Полтавщины (по архивным материалам) // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею. – Полтава, 1992. – Вип. 2. – С. 55–57.
8. Щербаківський В. Пам'яті Василя Григоровича Кричевського. – Лондон, 1954. – 52 с.
9. Щербаківський В. Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці / Упоряд., вст. ст. В. Ульяновського; додатки П. Герчанівської, В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – 288 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Гончарук Валентина Анатоліївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української літератури та українознавства УДПУ імені Павла Тичини

Наукові інтереси: проблеми народознавства, пошуково-експедиційної народознавчої роботи та методики викладання народознавства.